

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
BÖLCSÉSZET- ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KAR
Történelemtudományi Doktori iskola

BÁNSZKI HAJNALKA

A csehszlovák–magyar lakosságcsere Nyíregyházán, 1946–1948

Doktori (PhD) értekezés
tézisei

Témavezető: Dr. Botlik József

Budapest, 2021

I. A kutatás előzményei, problémafelvetés

A csehszlovákiai magyarok második világháború utáni kálváriájának kutatása három évtizede folyik, számos olyan munka is megjelent, amely a lakosságcsere-egyezménnyel foglalkozik. A magyarországi szlovákok történetének feldolgozásában is helyet kap a lakosságcsere vizsgálata, legalaposabb elemzések a dél-alföldi szlovákság kitelepüléséről készültek. Ugyanakkor a magyarországi szlovákok történetéről szóló munkák általában kevés súlyt helyeznek a nyíregyházi tirpákokra, a nyelvsziget leginkább néprajzi, társadalom-földrajzi szempontból kap figyelmet a sajátos bokortanya-világnak köszönhetően. Témaválasztásomat az indokolja, hogy a lakosságcsere-egyezmény végrehajtásának nyíregyházi vonatkozásáról átfogó, tudományos elemzés még nem készült, bár született már néhány írás.

Mivel értekezésem kiindulási pontja lokális, így a térségre vonatkozó adatok ismertetésén túl mindazokat a körülményeket és hatásokat elemezni kell, amelyek a történelmi eseménnyel összefüggenek. A nyíregyházi szlovák népcsoport az elkerülhetetlen asszimiláció hatására a 20. század közepére a statisztikákban csaknem eltűnt. Az identitás megtartásához szükséges intézményes keretek hiányában és a nyelvgyakorlás tereinek szűkössége ellenére a szlovák-tudat mégis fennmaradt, amelynek bizonyítéka az is, hogy 1946 tavaszán a csehszlovák agitáció hatására több mint hatezren jelentkeztek a lakosságcsereére. Dolgozatomban részletesen megvizsgálom azokat a folyamatokat, amelyek az etnikai kötődés meggyengüléséhez és a többségi társadalomhoz való alkalmazkodáshoz vezettek, ezzel együtt pedig bemutatom azokat a jelenségeket, amelyek a szlovák önazonosság megtartójaként működtek.

Fontosnak tartom a második világháború utáni szociális problémáknak és a földkérdésnek is a vizsgálatát, mivel a nemzetudat mellett leginkább egzisztenciális okokból vállalták az áttelepülést, és mert ezek a körülmények a felvidéki magyarok letelepítésével is szorosan összefüggenek.

A kényszerű kitelepítéssel járó nyilvánvaló érzelmi és egzisztenciális veszteségeken túl annak vázolója is szükséges, hogy milyen nehézségekkel kellett szembenézniük a városba irányított felvidékieknek.

Értekezésemben annak vizsgálatára is hangsúlyt helyeztem, hogy Nyíregyháza város számára mit jelentett a lakosságcsere: hogyan viszonyult a lakosság a lakosságcserehez, eredményezett-e változást a város és a szlovák közösség életében, hogyan gyorsította fel és tette véglegessé a tirpákság asszimilációját. Az elköltözött csoport szempontjából pedig érdekes az a kérdés, hogy az ország-váltással teljesültek-e az ígéretek és remények, így igyekszem az első csehszlovákiai évekre is rápillantani.

Az országos történések részeként vizsgált nyíregyházi lakosságcsere elemzése remélhetőleg mind teljesebbé teszi az eddigi köztörténeti ismereteket is, hozzájárulhat a történelmi esemény tágabb kontextusának vizsgálatához, segítheti a köztörténettel foglalkozó kutatók munkáját.

II. A követett módszertan

Az értekezés a szakirodalmi ismeretekre építve alapvetően levéltári kutatásokon nyugszik: széles forrásbázisra támaszkodtam, több magyarországi és szlovákiai levéltárban kutattam. A 20. század közepének forrásbősége, a keletkezett iratok sokfélesége, és mint ahogyan arra rámutatok, sokszor megbízhatatlansága, lehetetlenné teszi az egyén számára a teljes körű feltárást. Korlátok közé szorította a kutatómunkát a levéltári fondok részbeni feldolgozatlansága és az adatok szétszórtsága is.

A lakosságcsere központi kormányserveinek a két ország nemzeti levéltáraiban őrzött iratanyaga csaknem 400 iratfolyómétert tesz ki, amelyet bővít még a helyi kirendeltségek, a lakosságcsere végrehajtásában közreműködő egyéb állami és helyi közigazgatási szervek, egyházak, a Magyarországi Szlovák Antifasiszta Frontjának, egyes személyek és családok hagyatékának köre.

Nyíregyházi levéltárosként két központi államigazgatási szerv, a Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság és a Földhivatal helyi hivatalainak iratanyagait rendeztem. A többéves feldolgozó munka, az iratok egyenkénti átnézése, a két iratképző anyagának szétválasztása, az ügyiratok iktatószám szerinti, vagy tárgyi tételekbe sorolása olyan lehetőséget nyújtott az anyag megismerésére, amelyre egy „hagyományos”, az irattári segédletek (iktatók és mutatók) és lajstromok segítségével történő kutatás során nincs mód. A dolgozat gerincét ezek a források adják.

Levéltárosként hozzáférést kaptam továbbá a Szlovák Nemzeti Levéltár néhány rendezetlen és ezáltal feltáratlan iratanyagához, amelyek alapján a lakosságcsere helyi vonatkozásainak egyes kevésbé kutatott részleteit (pl. a csehszlovák bizottság belső problémáit, 1946 nyaratól folytatott tevékenységét) is vizsgálat tárgyává tettem. A munka nem terjed

ki a szlovákiai területi levéltárakban őrzött forrásokra, amelyek tanulmányozására területi szétszórtságuk miatt nem vállalkozhattam, de minden bizonnyal árnyalhatnák az eddigi eredményeket.

Mivel a levéltári dokumentumokban található adatok, mint ahogyan a történelmi álláspontok is, több helyen egymásnak ellent mondanak, fontosnak tartottam a különbözőségek és azonosságok feltárását. Dolgozatomban kitérek arra, hogy egyes adatsorokat miért nem fogadhatunk el, mások pedig esetleg miért nem állnak rendelkezésre.

A primer forrásokon túl tanulmányoztam a korabeli helyi sajtót és a szlovák párt lapját, a Slobodát. Értékes még a Jósza András Múzeumban őrzött magánszemélyek által ajándékozott iratanyag, amelyben a fényképek és magániratok között olyan hivatali kiadmányt is találtam, amellyel a levéltári irat együttesekben nem találkoztam. Felhasználtam a népszámlálási kiadványokat és jogi közlönyöket is.

A történelmi kontextust két irányból közelítem meg. A lakosságcsere a csehszlovákiai magyarságot a második világháború után ért megtorlások része, így az egyezmény megkötéséhez vezető út folyamatának vázlata elengedhetetlen, mint ahogyan a végrehajtását befolyásoló események ismertetése is. Ennek megértéséhez bőséges szakirodalom állt rendelkezésemre. Mivel dolgozatom tárgya lokálisan is kötött, így mindenképp a helyi vonatkozásokra helyeztem a hangsúlyt, kiemelve az eltéréseket és az azonosságokat az országos adatokkal.

Az események ismertetését kronologikus rendben végzem el. Önálló fejezetet kapott a tényleges népcserét megelőző egyoldalú áttelepítés, a legnagyobb tömegeket megmozgató 1947. év és a csere befejezését jelentő 1948. év.

Célom volt, hogy az eseménytörténeten túl a rendelkezésre álló kvantitatív adatokat is feldolgozzam, amely a lakosságcsere kutatásának

lokális szinten többnyire még feltáratlan aspektusa. Így kiemelt figyelmet fordítottam a Nyíregyházát elhagyóknak és a városba érkezőknek a levéltári iratok nagy részét alkotó különféle összeírásaira és listáira, a hivatalos statisztikai jelentéseken túlmenően ezekből a táblázatokból magam végeztem számításokat. Így sok olyan információt nyertem, amelyeket a hivatalos jelentések, összefoglalók nem szolgáltatnak. Ezeknek köszönhetően sikerült képet rajzolni a Nyíregyházáról elköltözött és helyükbe telepített lakosok gazdasági–társadalmi jellemzőiről.

Ezt követően a három közösség újrászervezett életével is foglalkozom. A személyi irathagyatékokban és a köziratokban is azokat tartottam a legérdekesebbnek, amelyekben az egyén rajzolódik ki, így a tényszerű, összefoglaló adatközlések mellett hangsúlyt helyeztem arra, hogy a résztvevők példáján keresztül tegyem emberközpontúvá az eseményeket. Elsőként a Nyíregyházáról áttelepültek szlovákiai berendezkedéséről írok, majd a letelepített felvidéki magyarok nehézségeit mutatom be. Végezetül pedig kitérek a nyíregyházi szlovák közösség lakosságcsere által okozott veszteségeire is. A dolgozat összefoglalással és kitekintéssel zárul.

A szövegben helyet kaptak azok a kisebb táblázatok, amelyek a narráció megértését segítik, a mellékletben pedig olyanokat helyeztem el, amelyek terjedelmük miatt megtörték volna egy-egy esemény leírását, elemzését. A mellékletben található ábrák nagyobb információhalmazt jelenítenek meg. Néhány forrást is érdemesnek tartottam itt közölni: levéltári irat-részleteket, illetve személyes fotókat.

III. A dolgozat új eredményei

Az értekezés főbb következtetései a következőkben foglalhatóak össze:

❖ A nyíregyházi szlovákok 20. század elejére bekövetkezett asszimilációja nem öltött olyan mértéket, mint ahogyan az a statisztikák alapján tűnik. Az intézményes kereteket pótolni ugyan nem tudta, de a zárt bokortanya-világ és az anyanyelvi vallásgyakorlás biztosította a szlovák nyelv fennmaradását, ezzel együtt a közösség összetartozását és különállását a többségi (magyar) lakosságtól. A 20. század eleji szlovák prédikátorok disszimilációs hatást gyakoroltak azokra, akik hitük mélyebb megélése érdekében az ún. „ébredési” mozgalmakban keresték helyüket, hiszen saját nyelvükön szóltak hozzájuk.

Az első világháború után a vallási mozgalom tagjai csatlakoztak a metodista egyházhoz. 1931-től Márkus József András vette át a gyülekezet vezetését, újra teret kapott a szlovák nyelv gyülekezeti alkalmakon.

❖ Az előzetes csehszlovák számítások négy és félezer átjelentkezőre számítottak, de a Csehszlovák Áttelepítési Bizottság ennél is nagyobb sikert ért el Nyíregyházán az átköltözésre való agitáció időszakában. A városból és környékéről több mint hatezren nyilvánították ki áttelepülési szándékukat. Márkus J. András egész gyülekezetét rábírta a jelentkezésre. Akárcsak az ország más részein, itt is a szlovák tudat mellett sokan egzisztenciális okokból vállalták a költözést, mások azt az ígéretet kapták, hogy a szovjet hadifogságban lévő férjüket hazahozzák.

A csehszlovák hatóságok helyi bizalmiakra támaszkodtak, akiket adott esetben, szolgálatukért cserébe, Csehszlovákiában magasabb karrierlehetőségek vártak. Ugyanakkor minden esetben érdemes alaposan megvizsgálni az egyéni motivációt, amely ezt a képet árnyalhatja.

❖ Az áttelepülésre jelentkezettek listáinak átvizsgálása után a Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság csaknem a jelentkezések fele ellen kifogást emelt. Fő okként a családjogi akadályokat említik a források, vagyis hogy nem kívánta a házastársak mindkét fele távozni, de sokan voltak olyanok is, akik távol lévő férjük helyett jelentkeztek vagy nem számítottak cseh vagy szlovák nemzetiségűnek, nem beszélték a nyelvet.

A legtöbb jelentkező a saját földdel nem rendelkező napszámosok közül került ki, ugyanakkor az öt hold feletti birtokosok aránya a kétszerese az országos átlagnak.

❖ 1946 őszén az egyoldalú áttelepítések során Nyíregyházáról 576 személy távozott. A levéltári iratok alapján úgy tűnik, hogy az utolsó csoport december 3-án indult a városból. A teherautó karavánokkal főként vagyontalanok és diákok költöztek el, utánuk betelepítésre használható ingatlan nem maradt.

A CSÁB nyíregyházi kirendeltsége a toborzást követően is intenzív munkát végzett a költözési hajlandóság fenntartása érdekében: kulturális programokat, nyelvtanfolyamokat szervezett, segélyeket osztott, látogatta az áttelepítésre várókat.

❖ Magyarországon a Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság irányította a lakosságcsere lebonyolítását. Előkészítésébe bevonták a helyi közigazgatási hatóságokat. Több alkalommal is panasz érte a nyíregyházi polgármesteri hivatalt, mert nem tulajdonított kellő figyelmet és gondosságot a felvidéki magyarok ügyének. Ugyanakkor a Szlovákiába átköltözni kívánóknak is akadt kellemetlensége a helyi hivatalokkal.

❖ Nem jutott idő a kétoldalú csere alapos előkészítésére, így az első hetekben sok bizonytalanság volt tapasztalható mindkét oldalon. 1947. április 11-én Magyarországról elsőként a pitvarosi és nyíregyházi körzetekből indult meg a szlovák lakosság áttelepítése. Nyíregyháza volt az első olyan település, ahol megindulhatott a magyarok letelepítése a szlovákok által hátrahagyott ingatlanokba.

❖ Az eddigi kutatások szerint a csehszlovák politika egyértelmű célja volt megszabadulni a felvidéki magyarság (föld)vagyonnal bíró rétegétől és értelmiségétől, ezzel szemben Magyarországról nincstelének tömegei vállalták az átköltözést. Ennek köszönhetően a lakosságcserében részt vevő két csoport tagjai gazdaságilag eltérő potenciállal rendelkeztek, amelyet Nyíregyháza példája is igazol, ezt részletes adatsorokkal elemzem.

Az adatok összevetését azonban több tényező is megnehezíti. Egyfelől a különböző szervek által készített összeírások és egyéb adatsorok sokszor pontatlanok, az önbevalláson alapuló vagyonegyeztetések szándékos valótlanosságokat is tartalmaznak, az ikresítési íveket alig vették figyelembe. Másfelől pedig úgy tűnik, hogy egyes kimutatásokat össze sem állították: a Nyíregyházáról kitelepültek részletes vagyoni adatai csak a kiköltözöttek kétharmadáról állnak rendelkezésre, a lakosságcsere számbeli összegzése pedig nem készült el.

❖ A Nyíregyházára és környékére telepített csehszlovákiai magyarok számát a témával foglalkozó helytörténészek korábban túlbecsülték. A levéltári források és az 1949. évi népszámlálás adatait alapul véve álláspontom szerint kb. másfél ezer volt azoknak a száma, akik 1945–1948 folyamán a szervezett csere keretében vagy menekültként Nyíregyházára

érkeztek, szemben a korábbi helytörténeti munkákban említett 2,5–3 ezer fővel.

A nagyobb számú letelepítést elsősorban nem a rendelkezésre álló földek szűkössége akadályozta, mint általában az ország más részein, hanem a megfelelő lakások hiánya és a korlátozott megélhetési lehetőségek. Mivel üres telephelyek leginkább a várostól távol fekvő tanyabokrokban voltak, a felvidéki magyarok a távolság és a lakások alacsony minősége miatt mindent egybevetve sokkal rosszabb gazdasági és kulturális körülmények közé kerültek, ezért amíg arra lehetőség volt, sokan kérték átirányításukat az ország más részeibe. A város alapvetően mezőgazdasági jellege pedig nem tette lehetővé a felvidéki iparos és kereskedőcsaládok megélhetését, így ők vagy kérték földművessé történő átminősítésüket vagy elköltöztek.

A letelepítéskor és juttatáskor a Csehszlovákiában hátrahagyott és hitelt érdemlően igazolt birtokvagyonot kellett figyelembe venni. Elsődlegesen az volt a cél, hogy minden család megélhetése biztosítva legyen, csak ez után lehetett a földosztásnál is alkalmazott 15 holdas juttatási korlát felett birtokba helyezni. A körzetbe telepítettek 20%-ának volt ennél nagyobb igazolt hátrahagyott birtoka, őket elsősorban a családok több gazdasági egységévé történő különválasztásával igyekeztek kártalanítani.

❖ Az áttelepülésre jelentkezettek legnagyobb, birtokvagyonnal is bíró része 1947 tavaszán hagyta el a várost. Az ősz folyamán még egy kisebb csoport költözött el, 1948 folyamán pedig azok a családok, akiket a vagoni kvóta megtartása miatt nem tudtak transzportba sorolni, vagy egyéb ok miatt nem települhettek hamarabb. Léván és környékén telepítették le őket. A lakosságcsere keretében Nyíregyházára irányított családok háromnegyede 1947 áprilisa és augusztusa között érkezett a városba, 1948 folyamán már

csak egy rendes transzport volt. A felvidéki magyarok tíz százaléka kvótán kívülnek számított.

❖ Több viszonylatban is konfliktusokat okozott a lakosságcsere.

A város magyar közössége ellenszenvet tanúsított a csehszlovák bizottság és a jelentkezett szlovák lakosság iránt, amely az alacsonyabb és magasabb rangú köztisztviselők viselkedésében is tetten érhető.

A szlovák családokon belül, a rokonságban is törést okozott a lakosságcsereben való részvétel. A hagyományos generációk közötti munkamegosztás alapján az idősekről gyermekeik gondoskodtak, a gyermekek pedig a családi gazdaságban felnöve megörökölték vagy még a szülő életében átvették a földeket. A csere miatt az itt maradt családtagok közül sokan kerültek egzisztenciálisan nehéz helyzetbe, a problémák széles körét tártam fel levéltári iratok alapján. Azok pedig, akik érzékenyebben viszonyultak a felvidéki magyarok kálváriájához, úgy gondolták, hogy elköltözött családtagjaik hozzájárultak a magyarok kifosztásához.

Ugyanakkor a Nyíregyházára telepített felvidéki magyarok sem kaptak megértést és segítséget az élet újrakezdéséhez a helyiektől. Ennek oka, hogy a csehszlovákiai magyarok háború utáni tragédiája 1946–1948 folyamán nem tudott átmenni a magyarországi köztudatba, a lapok keveset foglalkoztak vele. Így a viszonyulást alapvetően – ahogy a magyar kormánybizottság egyik tagja írja – a „kenyéririgység” határozta meg.

A kívülről érzettség, vagyis az, hogy a szlovákul beszélő, evangélikus zárt tanyai közösségekbe református vagy római katolikus vallású felvidéki magyarokat telepítettek, politikai és gazdasági helyzettől függetlenül is konfliktusforrást rejtett magában. Mindez azonban nem volt kizárólag nyíregyházi jelenség, az ország más részein is hasonlóan viszonyultak az érkezetekhez.

❖ Az egyes községekből, az Andódról, Diószegről és Taksonyfalváról nagyobb számban Nyíregyházára telepített felvidéki magyarok nem veszítették el a kapcsolatot szülőföldjükkel. A kilencvenes években, amikor fontossá vált az emlékek összegyűjtése és saját történelmük láthatóvá tétele, társadalmi szervezetet alapítottak, emléktáblát állítottak, könyveket adtak ki, amelyek öt évtizeddel a közösen átélt megpróbáltatások után hozzájárultak közösségük identitásának megerősítéséhez.

❖ A lakosságcsere veszteséget jelentett a magyarországi szlovák nemzetiség számára is. 1946–1948 folyamán a magyarországi szlovákság legöntudatosabb része távozott. Azokon a helyeken, ahol a közösségi identitás megélésének több gyakorlati megvalósulására is lehetőség nyílt, vagyis például volt szlovák nyelvű középfokú oktatás, sajtó, szlovák tudatát felvállaló értelmiségi réteg, ez még nem jelentette a teljes beolvadást, de Nyíregyházán a népcsere gyakorlatilag befejezte az asszimiláció folyamatát. Az elköltözöttek és az itthon maradtak között nem szakadt meg a kötelék: az egyéni rokonlátogatások, a szlovák gyermekek nyaraltatási akciói, később a termelőszövetkezetek munkakapcsolatai egy ideig még biztosították annak fennmaradását. Azonban annak az idősebb generációnak az elhalálózásával, akik első- vagy másodfokú rokonságban álltak egymással, közös élményekkel rendelkeztek, esetleg a lakosságcsere átéltői voltak, a hajdani közösség két csoportjának összetartozás-tudata is eltűnt.

IV. Publikációk az értekezés témakörében

1.

A csehszlovák–magyar lakosságcsere keretében Nyíregyházára telepített felvidéki magyarok elhelyezésének nehézségei

In: Galambos Sándor; Kujbusné Mecsei Éva (szerk.): Szabolcs-szatmár-beregi Levéltári Évkönyv, XXI. Nyíregyháza: Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára, 2019. 209–222. o.

2.

A csehszlovák–magyar lakosságcsere Nyíregyházán és a tanyabokrokban

In: Szabó Sarolta (szerk.): A reformáció öröksége a tirpákok körében. Nyíregyháza: Nyíregyházi Evangélikus Nagytemplomért Alapítvány, 2017. 59–83. o.

3.

A Csehszlovák Áttelepítési Bizottság propagandatevékenysége Nyíregyházán: Információ és történelem. Sajtó és propaganda – az információ publicitása.

In: Gulyás László Szabolcs (szerk.): Az információ mikrotörténetéhez. Budapest: Gondolat, 2015. 36–58. o.

4.

A csehszlovák–magyar lakosságcsere előkészítése Nyíregyházán

In: Buhály Attila; Reszler Gábor; Szoboszlay György; Óbis Hajnalka (szerk.): Falak és választóvonalak a történelemben. A Nyíregyházi Főiskola Történettudományi és Filozófia Intézete által 2012. november 29–30-án rendezett társadalomtudományi konferencia előadásai. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola, 2014. 241–253. o.

5.

Szlovákia és Kárpátaljai 1938–1939-ben. Hasonlóságok és különbségek

In: Zubánics László: A magyar-ukrán közös múlt és jelen. Összekötő és elválasztó fehér foltok. Beregszász: Kárpátaljai Magyar Művelődési Intézet (KMMI), 2011. 51–56. o.

Egyéb publikációk:

1.

Magyar–szlovák szellemi kapcsolatkeresések az 1930-as évek második felében

In: Antos Balázs; Tamás Ágnes (szerk.): Szemelvények ötszáz év magyar történelméből. A III. modern kori magyar történeti PhD-konferencia tanulmányai. Szeged: SZTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, 2011. 105–115. o.

2.

Nagy Sámuel és Leffler Sámuel, Nyíregyháza történetének korai krónikásai.
In: Galambos Sándor; Kujbusné Mecsei Éva (szerk.): Szabolcs-szatmár-beregi Levéltári Évkönyv, XIX. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, 2011. 253–264. o.